

BUDAPESTI MŰSZAKI ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
ÉPÍTÉSZMÉRNÖKI KAR
ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI ÉS MŰEMLÉKI TANSZÉK

FEKETE J. CSABA

FUNKCIÓSZERVEZÉS ÉS TÉRALAKÍTÁS
A FŐÚRI REPREZENTATÍV MAGÁNÉPÍTÉSZETBEN
AZ 1720 ÉS 1920 KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: DR. ISTVÁNFI GYULA

2007. MÁJUS

1. AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYA, KORSZAKHATÁRAI, CÉLKITŰZÉSEI

Az értekezés a funkció és a hozzá kötődő téralakítás kölcsönös viszonyát és változását elemzi a történelmi főnemesség társadalmi osztályának magánépítészete, a főúri lakóhelyek példáján. A máig fennálló épületek és az elpusztult, vagy fel sem épült emlékeket is figyelembe véve az elemzésben 110 vidéki kastély, városi palota és villa összesen 230 különböző korú használati periódusa jelenik meg. Az épületek a folyamatosan változó használatukból eredő különböző korszakaikkal időben egymásnak megfelelően kerültek összehasonlításra.

Az 1720 és 1920 közötti időszak társadalmilag és építészetiileg sem homogén periódus, melyben több, gyakran jelentősen különböző, rövidebb korszak követte egymást. Az értekezés az e korszakokon átívelő hagyományos és újszerű funkcionális és téralakítási jellegzetességeket tárja fel, s figyelembe vette az elemzéssel kimutatható, és a korszakokra jellemző egyedül éppúgy, mint az általános jelenségeket is.

Az értekezés célkitűzése a funkció és ezzel összefüggésben a téralakítás történelmi sajátosságainak vázolója volt, amelyek az épületre vonatkozó építetói vagy tervezői törekvések jellegzetes kifejeződései. Az építész által végzett téralakítás, mint művészeti kategória és műemléki érték ma már értelmezhetetlen az eredeti funkcionális szándék ismerete nélkül. A XXI. század korszerű kulturális ökörségvédelmében a történelmi térsorok eredeti funkciója, beosztása és használata meghatározó érték, mai újrahasznosításukban, pedig figyelembe veendő szempont kellene, hogy legyen.

2. A TUDOMÁNYOS ELEMZÉS FORRÁSAI, FELDOLGOZÁSA, MÓDSZERE

A főiri lakóhelyekre vonatkozó eredeti építetói és tervezői szándék, a rendeltetés leginkább az eredeti építési tervrajzokról és a hozzájuk kapcsolódó levelezésekből olvasható ki. A XVIII. században viszont a tervrajzokon a rendeltetések megnevezése általában nem szerepel, és ez még a XIX. században is előfordult.

A XVIII. századi emlékeknél a tudományos elemzés elsődleges forrásai – az építési terv- és felmérési rajzok mellett – a különböző családi levéltárakban nagy számban fennmaradt ingóságlettárak (inventáriumok). Ezekben a berendezés (mobiliák) és eszközök helyiségenkénti tételes felsorolása a korabeli térhasználat (funkció) meghatározását teszi lehetővé. Az összeíró bejárasi útvonalát a korszakban érvényes, vagy ahhoz legközelebb eső történeti alaprajzon végigkísérve a térsorok beosztása és használata hitelesen rekonstruálható, amely az esetek többségében a bejárt épületrészre teljességgel elvégezhető. Az így rekonstruált háztartás első sorban a leltározás időpontjára, legtágabban, pedig arra az időszakra érvényesíthető, amely során átalakítás vagy nagyobb átrendezés nem történt. Ennek oka, hogy az épületek használatának, beosztásának, funkciójának változása egy építészeti korszakon belül, a tulajdonos megváltozásával, generációnként, akár évtizedenként is módosulhatott.

A XIX. századi épületek esetében az ingóságlettárak szintén fontos források, mert a korabeli funkciók megismertetése révén az eredeti rendeltetés megvalósulását, vagy éppen módosulását tükrözik. Ugyanezt teszi lehetővé az 1890 utáni időszakból fennmaradt, a történeti enteriőröket ábrázoló nagyszámú archív fényképfelvétel is. A fotóhelyeket a korban megfeleltetett alaprajzokon azonosítva, a felvételek a belső tereket kiválóan

ábrázoló sorozatokká rendezhetők. Klösz György, Divald Kornél, Wottitz Mór, Weinwurm Antal, Carl Pietzner stb. korabeli professzionális, vagy a műkedvelő főurak amatőr enteriőr-felvételeit őrző közgyűjtemények anyaga, illetve ezeknek a századforduló szalonsajtójában [pl. a Magyarország és a Nagyvilág (1896–1900), Szalon Újság (1900–1913)] megjelenő jó minőségű publikációi ezért felbecsülhetetlen értékű forrásokat jelentenek. Az elsődleges források körét további korabeli leírások, útibeszámolók, építészeti és iparművészeti szakfolyóiratokban [pl. Bauzeitung für Ungarn (1876-1896); Építési Ipar (1877-1886); Architektonische Rundschau (1885–1894) stb.] közölt illusztrált építészeti tanulmányok, cikkek sora egészíti ki.

A tudományos kutatás fontos forrásai maguk az épületek, valamint az 1945 utáni átalakításaikat dokumentáló tervek és fotók. Másodlagos források a műemlék épületekre vonatkozó már elkészített tudományos feldolgozások, épületmonográfiák, épületkutatási dokumentációk, melyekből az előzetesen feltárt építési periódusok megismerhetők.

Az épületek háztartási korszakaihoz rendezett történeti források összevetése és értelmezése, a rendeltetések meghatározása tabló-formátumban – CD-melléklet – került bemutatásra. A rendeltetés csakúgy, mint a tényleges használat, a funkció láthatatlan, az épületek immanens tulajdonsága. Ennek ellenére, a szemléltetés és a könnyebb áttekinthetőség érdekében, szükséges volt egy olyan térben és időben kibontható (4D) modell-sorozat létrehozására, amely nemcsak a funkcióból rekonstruált rendeltetés elemeit, önálló egységeit, beosztásának összefüggéseit, hanem térbeli kapcsolataival a rendszer egészét is láttatni képes. Ezt 20 épület 30 korszakának digitális modellje adja, amelyek a rendeltetések (pl. háló, társasági, nappali, gyűjteményes, szakrális, technológiai stb.) szerint egységesen színeztettek.

3. AZ ÉRTEKEZÉS TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI

1. tézis: a rendeltetés és funkció viszonyáról, összefüggéseiről a téralakítással.

Az építetetői vagy tervezői szándék, célok együttese, a rendeltetés, amelyet a kor általános társadalmi igényének különös válfaját jelölő – például osztályhoz kötődő etiquette – igények már leválasztott, de önmagában így is összetett csoportja határoz meg. Hasonlóan, ilyen egyedi – életmód, családi protokoll – igények befolyásolják a célszerűen beosztott helyiségek – kialakított térformák – használatát is, mely ekkor ezek működését (funkció) jelenti. A rendeltetés működésben megnyilvánuló, a formát alakító megjelenési módja, a funkció, amely így a téralakítás immanens tulajdonsága.

A XVIII. században a rendeltetés és funkció viszonya átfogó [globális] volt, ahol a funkció a rendeltetéssel csak megközelítően volt összhangban. Egy helyiségen belül számos eltérő jellegű (reprezentatív, intim, nyilvános stb.) funkció jelenhetett meg. Ezért az eredeti rendeltetést, annak pontos ismerete nélkül nem minden esetben lehet rekonstruálni, s így a forrásokból megismerhető funkcióhoz kötődő téralakítás sajátosságainak felismerése, ebben a korszakban különös jelentőséget kap. A rendeltetés és funkció viszonya a XIX. században már „lokális” (konkrét) volt, melyben a funkció a rendeltetéssel kölcsönösen megfelelt.

Ezek a viszonyok és összefüggések tükröződnek az építetetői igény oldaláról abban, hogy a XIX. században a korábbiakhoz képest a megkívánt funkció megfogalmazása részletezőbbé, összetettebbé, végül programszerűvé vált. A tervezői megfeleltetés oldaláról kialakult és elterjedt a tervezett funkciók rögzítésének szokása a tervrajzokon. A rendeltetéssel összefüggő új szempontokkal (komfort, technológia...) írt tanulmányok sora jelent meg, s végül a legfontosabb jelenség, hogy új funkciók új tereket, a terek új rendeltetéseket indukáltak.

2. tézis: a főúri lakóhelyek funkcionális meghatározása.

A főúri reprezentatív magánépítészetben, mint sajátos műfajon belül, a lakóhelyek, mint épületfajták fogalmi meghatározására irányuló tudományos törekvések a történeti jelentéstartalomhoz kötődve, a funkcionális tartalom előtérbe helyezését irányozzák. Ennek figyelembevételével, a történeti koroktól függetlenül, a főúri magánépítészet olyan sajátos műfajnak határozható meg, amelyben a lakó, a társasági, a kiszolgáló, az eltartó és a védelmi funkciók korszerű térbeli összefüggései funkcionális egységet (összetett háztartást) alkotnak.

A XVIII–XIX. századi emlékek körére megállapítható, hogy csak a lakó, a társasági, a kiszolgáló és eltartó funkciók adják egységüket. A műfajon belüli speciális épületfajták (kastély, palota, kúria, villa, bérház, bérvilla stb.) elhatárolása így nemcsak formai, hanem elsősorban funkcionális szempontból lehetséges. Ebben meghatározó az épületet létrehozó program léptéke, összetettsége, és a telepítési kontextus. A „kastély” vidéki, a „palota” városi környezetben álló olyan tagolt épület, amelyben különböző társadalmi rétegek időszakosan egy háztartásban élnek. Másként fogalmazva a kastély illetve palota olyan épület, amelyben a lakó, a társasági és a kiszolgáló funkciók térben összefüggő rendszere különböző társadalmi rétegek azonos háztartáson belüli életterében, funkcionális és térkapcsolatok szövete révén tagoltan és differenciáltan valósul meg.

Hagyományosan a vidéki kastély, vagy a városi palota is funkcionális struktúraképző kapcsolatainak egy részét, közvetlen átjárhatóság nélkül, az épületen kívül, a kapcsolódó terület – legtágabban a hozzá tartozó birtok – szintjén nyerte el. Ezek az eltartó (gazdasági) rendeltetéseinek együttesét, tehát az épületen túlmutató telepítési kontextusban, a majorságok rendszerében hozták létre.

3. tézis: a főúri lakóhelyek háztartásmodellje, mint vizsgálandó kategória.

A XVIII-XIX. századi főúri háztartások funkcionális eleme mennyiségi, struktúrájuk minőségi szempontból a tulajdonosok társadalmi beágyazottságát (rang, presztízs, jövedelem) és viselkedésszociológiai jellemzőit (konvenció, reprezentáció, connubium, kommenzalitás) tükrözte.

Lakó- és higiénés rendeltetések:

A főnemesség olyan tágas, külön életvitelt lehetővé tevő mozgásterét, amelyben férjnek és feleségnek párhuzamosan részben nyilvános, részben privát érintkezési körei lehettek, a differenciált magánlakosztály („appartement privé”) adta. Magyarországon a XVIII. század első harmadától jelent meg a nappali és éjjeli lakórendeltetések, valamint ezek közvetlen kiszolgálása és higiénés felszerelésének együttese, a különböző számú és irányú feltárás (megközelítés) révén önálló funkcionális egységként, lakosztályként.

Az állandó lakosztályok és lakrészek rendeltetése szerint a tulajdonosok, azok főrangú vendégei és az őket kiszolgáló közvetlen személyzet magánszobáit foglalták magukban. A tulajdonosi lakosztály hazánkban három elem, nemre jellemző variált sorából állt: az író[szoba], a háló[szoba], valamint a kiszolgáló öltöző[szoba] („toilette”) adta az elsődleges funkcionális kapcsolatot. A higiénés felszerelés, a XVIII. században a belső árnyékszék („S.v.Privet”, „closette”) majd a XIX–XX. században az integrálódó fürdőszoba funkcionálisan, és közvetlen térkapcsolatai révén is a lakosztály szerves része volt. A főúri lakóhelyeknél a vendég-lakrészek uralkodói vendég fogadása céljából lakosztály-formát kaptak, de jellemzően utólagos, a legkedvezőbb fekvésű tulajdonosi lakosztályhoz kapcsolódó kialakítással, melyet a későbbi időkben, memoriális céllal általában fenntartottak. Az épület funkcionális elrendezését eredendően befolyásoló, uralkodói vendégfogadásra tervezett, és eszerint megnevezett állandó lakosztály a XVIII–XIX. századi főúri lakóhelyeken hazánkban ritka volt, s jellemzőbben a királyi, császári és a rokon főhercegi háztartásokban, mint tulajdonosi lakosztály jelent meg.

Társasági, gyűjteményes és szakrális rendeltetések:

A társasági és gyűjteményes rendeltetéseket egyik csoportja (ebédlő, ünnepi nagyterem, kápolna, színház, lovarda stb.) a feudális nyilvánosság, a főúri megjelenés reprezentatív helyszíne volt, míg a másik (szalon, biliárd, képtár, könyvtár, múgyűjtemény stb.) a tulajdonosok szűkebb érintkezési köre számára voltak fenntartva. A XVIII. századra a kisszámú, de hangsúlyos elhelyezésű társasági rendeltetés volt jellemző. A lakosztályokat feltáró nyári ebédlő jelentette a társasági rendeltetések legfontosabb és hagyományos funkcionális elemét, melyet a XIX. század folyamán jelentőségében és kompozíciós szerepében a nagyszalon váltott fel. A XVIII. század új funkcionális elemeinek (szalon, biliárd, színház, könyvtár) sorát Magyarországon a XIX. század második felében további új funkcionális elemként, a dohányzó és a télikert egészítették ki.

Közlekedők és előszobák:

A főúri lakóhelyek közlekedői egyrészt a funkcionális elemek, vagy egységek nyilvános megközelítését (feltárását) biztosították, másrészt a személyzet kiszolgáló forgalmát vezették le. Ez a kettősség a legmarkánsabb kifejezője volt az állandó térbeli közelség és állandó társadalmi távolság eme egymásmellettségének, a bizalmas érintkezésnek az egyik síkon és a legszigorúbb távolságtartásnak a másikon. Már a XVIII. század elején állandósult hazánkban a közlekedők különválasztása, előbbi, többször fogadó rendeltetéssel is társulva, jellemzően reprezentatív, utóbbi rejtett megoldással. A jellegzetes kiszolgáló közlekedő terek a belső személyzeti csigalépcsők és rövid folyosók (pl. fűtőjáratok) voltak, amelyek a kiszolgált helyiségek csoportját önálló funkcionális egységgé (fogat) kapcsolták. A XVIII. század első harmadától, valamint a XIX. század közepétől a fogadó rendeltetéssel bővülő reprezentatív közlekedő terek csarnokká (kocsibehajtó, lépcsőház-sala, aula) válása a korabeli téralakítás párhuzamos jelensége volt.

Kiszolgáló rendeltetések:

A kiszolgáló rendeltetések funkcióit az különbözteti meg az eltartó gazdasági rendeltetések funkcióitól (igászló- és marhaistállók, terménytárolók, cselédszállások stb.), hogy utóbbiak együttese a majorságok rendszerében jött létre. A XIX. században a kiszolgáló rendeltetések rendszere is túlmutatott ugyan a főépület keretein, de a melléképületekben elhelyezett funkciók (külső konyhák, paradés lóistállók, lovardák, kocsiszínek, kamrák, szolgaszállások stb.) elsődlegesen a főépület társasági és lakó rendeltetéseit szolgálták ki. A főúri lakóhelyek jellemzően több konyhás háztartások voltak. A belső kiszolgáló rendeltetések, a XVIII. századtól kezdve a konyhák körül speciális technológiai csoportot (munkaszobák, mosogató, kamrák stb.) és konyhaszemélyzeti szálláscsoportot, közösségi térrel (cselédebédő) alkottak. A gazdasági udvar köré szervezett helyiségek határozottabb elkülönítésében a tulajdonosok komfortigényén túl a szolgaszemélyzethez fűződő hagyományos kapcsolat, a társadalmi távolság fejeződik ki.

4. tézis: a korszakjellemző funkcionális szándékok és téralakítási módszerek.

A főúri lakóhelyek funkciószervezését (funkcionális beosztását – a funkciók kapcsolása és elhelyezése) és téralakítását a vizsgált korszakban elsősorban meghatározza a

tagolás	– az elemek és egységek funkcionálisan elkülönülő kisebb részekre bontása;
differenciálás	– a rendeltetések elkülönítése;
specializálás	– a sajátos funkcionális- vagy rendeltetésjelleg kialakítása;
integrálás	– az új rendeltetés beillesztése.

E négy módszernek megfelelő téralakítás hozta létre a korszakra és a műfajra egyaránt jellemző tagolt, önálló, átható és egyedi tereket, térformákat, a sajátos kapcsolási megoldásokat, illetve mindezek folyamatos változását.

5. tézis: téralakítás és funkcionális beosztás XVIII. sz.-i előremutató megoldásai.

A XVIII. századi főúri lakóhelyek jellegzetes térkompozíciójának hagyományelemei elsősorban a XVI-XVII. századi hazai castellumokban gyökereznek. Mind a kastély módjára épített udvarház [„curia nobilitaris per formam castelli”] mind, pedig a szabadon álló erődített udvarház [„curia nobilitaris seu fortalitium”] továbbfejlődésére megtaláljuk a korabeli példákat. Előbbi a tulajdonosi lakrésznek az ebédlő [„palatium”, a nappali [ház] és a hálókamra [„cubiculum”] tengely mentén kapcsolt lineáris, utóbbi, pedig az összetettebb, zárt, három-öt teremre osztott formációját, mint kompozíciós archetipusokat érlelte ki. Ennek megfelelően a korszak térfejlődési vonala is kettős, melyben az egyszerűbb egytraktusos, oldalfolyosós, illetve a kéttraktusos rövidfolyosós elrendezések alakultak ki.

Az 1720 körüli időszak legfontosabb funkcionális jellemzője a lakórendeltetések viszonylag nagy kiterjedésében és a közösségi rendeltetések kis számában határozható meg. Kezdetben a lakó- és közösségi rendeltetések jellemzően vegyesek sokszor még egy terem használatán belül is. Az éjjeli hálás, mint rendeltetés privát jellege, vagy a társasági termék nappali tartózkodásra szánt nyilvános rendeltetése még nem kristályosodott ki a korszakban. Az átjárható helysorsorokban még nincsenek éles funkcionális határok, a rendeltetések keverték, de a specializálódás folyamata, a funkciók differenciálása vagy más esetben összekapcsolása ekkor kezdődött el. A folyamat kezdetét jól tükrözte, hogy az egytraktusos épületek funkcionális szakaszokra, a kéttraktusos elrendezések funkcionális zónákra tagolódtak. A funkcionális differenciálásnak megfelelő téralakítás a körbejárható, így elválasztott útvonalon kiszolgálható és reprezentatív módon feltárható tércsoportokat fejlesztett ki. Legfontosabb ezek közül a XVIII. századi lakórendeltetések lakosztályban való állandósulása.

Az 1720 utáni évtizedekben kezdődő változás abban mutatkozott meg, hogy az épület fő részén belüli frekventált elhelyezkedésű lakosztályok száma növelhetővé vált. Ennek egyik kézenfekvő megoldása a férfi lakosztály földszintre helyezése volt. A tulajdonosi lakószint részleges, vagy teljes földszintre helyezésével az egész első emelet uralkodói vendégszintként működhetett, akár kétnemű vendéglakosztály kialakításával. A földszint tulajdonosi lakószintként való rendelése, a XVIII. századi kastély emeletének legmagasabb rangú vendégfogadásra és elszállásolásra alkalmas kialakításának záloga, egyben a XIX. századi változások egyik meghatározó előzménye volt. Ezért ez az épület korszerűségének és rangjának értékmérője lehet még akkor is, ha a XVIII. századi funkcionális elrendezés hierarchiája a korabeli társadalmi hierarchiát követte, illetve tükrözte.

A lakosztály-elrendezések XVIII. századi alakulásának legfontosabb újító megoldása a kiszolgáló lépcsőfogat köré beosztott lakosztály volt. Ez az 1720-as évektől, a nyugat-dunántúli kastélytípus reprezentatív megoldásában figyelhető meg, illetve jelent meg hazánkban először. Az 1740-es évektől elterjedő megoldás egyik változatában a (csiga)lépcső és a kapcsolódó közlekedő folyosó az emeleti lakosztályt vagy lakrészt a földszint valamilyen más rendeltetésű – általában kiszolgáló – részével kötötte össze, továbbá e lépcsőfogat forgalmi kapcsolata a lakosztállyal csak közlekedő beiktatásával valósult meg, tehát indirekt volt. A csigalépcső 1760-70-es években alkalmazott építészeti megoldása – mely a korszakban együtt járt a földszint funkcionális jellegének megváltozásával – tette lehetővé a tulajdonosi lakosztályoknak az egymás alá-fölé helyezett, két szintre osztott vertikális elrendezését. A kétnemű tulajdonosi lakosztályok fogatolt összekapcsolásában, egy a XIX. századi lakosztály-elrendezés szempontjából meghatározó változat is feltűnt, először az 1720 utáni időszakban, majd az 1750-es években ismét. Ekkor olyan lépcső fogatot látunk, amely az

emeleti lakosztályon belül nyílt, tehát azzal direkt forgalmi kapcsolatban állt. A földszinti tulajdonos férfi és az emeleti női lakosztály között ezzel olyan belső forgalmi kapcsolat létesülhetett, amely a lakórendeltetés-csoport kialakulását segítette elő, a használat szempontjából, pedig az intimitás később erősödő igényének felelt meg.

1750 körül a kisszámú társasági rendeltetésű terek (ebédlő, biliárd) hagyományos (kocsibehajtos) feltárásának megváltozása, illetve elmaradása, a korábbi földszinti kerti (elő)csarnok („Sala Terrena”) funkcionális és térkompozíciós szerepmódosulását, valamint a társasági terek új elrendezési lehetőségét eredményezte. Az épület központi, hangsúlyos helyén, fő közlekedési kapcsolattal kialakított Sala Terrena, így fogadási és forgalmi, esetenként társasági rendeltetést is kapott, s ezzel a két épületszintre szétszított lakórendeltetések társasági rendeltetésekkel történő feltárása a földszinten is megvalósulhatott. 1780 körül ez tette lehetővé a XIX. század további meghatározó funkciószervezési megoldását, a tulajdonosi lakószint [„piano nobile”] földszinti elhelyezésének széleskörű elterjedését, a megkívánt fizikai kertkapcsolatát.

A korabeli főúri lakóhelyek emeletes, két szintre osztott lakrészei funkciószervezés és téralakítás szempontjából 1770 és 1800 között újabb újdonságot mutattak. Mind a földszinti, mind az emeleti lakó- és társasági rendeltetések együttese elveszítette a szimmetriára törekvő, hierarchikus elrendezését valamint reprezentatív feltárása is módosult. A lakályosság új törekvésének jegyében kialakult a differenciált társasági és lakórendeltetések egymásba nyíló aszimmetrikus sora az emeleten és a földszinten egyaránt, melyben a lakosztály az előcsarnok vagy az előszoba („antichambre”) révén különült el a közösségi rendeltetésektől.

6. tézis: funkciószervezés és téralakítás új jelenségei 1790 és 1920 között.

Az 1790 utáni korszak legfontosabb funkcionális jelensége, hogy a földszinti közösségi rendeltetések száma új és specializális rendeltetésekkel jelentősen bővült. Néhány, a XVIII. században még a lakrészek között megtalálható (pl. könyvtár) vagy ahhoz kapcsolódó funkció (pl. biliárd) ekkor a közösségi rendeltetések sorába került át, és integrálódva számukat növelte. Ezt erősítette, hogy a hagyományos társasági rendeltetések specializálódása, valamint újak megjelenése egyaránt új funkciókat (fogadó, nagyszalon, nőiszalon, zeneszalon, reggeliző, boudoire, dohányzó) eredményezett, amely összefüggött a főnemesség életformájának megváltozott társasági szokásaival, a kisebb létszámú, nemek szerint külön elvonuló társaságok gyakoribb, rendszeres együttlétével. Az 1850-es évektől további új funkció (télikert) integrálódott, amelynek korábbi technológiai jellege is teljesen megváltozott a társasági rendeltetésű terek sorában.

A közös tengelyre fűzött társasági rendeltetés-sorozat viszonylag kevés funkcionális elemmel is hamar hosszú és terjedős megoldást eredményezett. Így egyrészt a lakosztályok nemek szerinti differenciálása, a közös tulajdonosi hálószoza elterjedésével, a korszakban mind gyakrabban elmaradt, másrészt a társasági rendeltetéseket két traktusba a haránt irányú átjárhatóság biztosításával osztották be. A terek sorában vagy csoportjában a funkcionális jelleg a reprezentatív feltárási úton mentén a társasági rendeltetésektől a lakón keresztül, a nyilvános – privát – technológiai irányban változott.

Az 1810-es évektől egyértelműen a földszinti közösségi rendeltetések és feltárási módja vette át az épület funkcionális beosztását meghatározó szerepet, s a fenti folyamatok az átjárható egy-, vagy kétmenetes reprezentatív funkciósorok, illetve -csoportok egy téri történő többirányú (központos) feltárást eredményezték.

A monumentális társasági térsor fejlődése az 1850-70-es években három terem – két haránttengelyes és közöttük egy hossz tengelyes – összekapcsolásából kialakuló együtttest eredményezett, amely a homlokzaton kerti terrasszal bővült. Jellegzetes állandósult funkcionális kapcsolatok a kisebbédlő–biliárd–dohányzó, vagy a nagyebédlő–nagyszalon–kisszalon, illetve a nagyszalon–könyvtár–ebédlő voltak. Fontos kompozíciós jellegzetesség továbbá, hogy e társasági teregyüttes legtöbbször a középfőfal mentén lineárisan, vagy könyöktengellyel további közösségi, illetve mindinkább nagyobb számban megjelenő reprezentatív gyűjteményes terekkel (pl. műgyűjtemény), esetleg speciális funkciókkal bővült. Az elrendezés nagyszámú változata között az 1870-es évektől feltűnő, hogy a korábban a közösségi térsor egyik közbenső elemeként látható nagyszalon e korszakban hangsúlyos, középső elhelyezkedésével kiemelt szerephez jutott nemcsak funkciójában, hanem a térkompozícióban betöltött szerepében is.

A XIX. század második felében a főiri lakóhelyek társasági tereinek központi szerepét betöltő nagyszalon, ezáltal a monumentális közösségi térsor vagy -csoport egészének méltó feltárását a reprezentativitás jogos igényének visszatérését eredményezte. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az 1850-es évektől a funkciószervezés változására a határozott differenciálás jellemző, mely a társasági és a lakó rendeltetések szétválasztására törekedett. A földszint jelentős területét elfoglaló közösségi rendeltetések léptékét látva, az ismét nemenként elválasztott tulajdonosi lakosztályok korszerű elhelyezésére, logikusan az emelet is szükségessé vált, mely annak jelentőségét újból megnövelte. Ha a társasági tércsoport, tehát kellően nagy volt, az épület terjengőségének elkerülésére általában csak egy – hagyományosan, pedig a férfi – lakosztály kerül a földszintre. A társasági és lakórendeltetések a korszakban így a földszint és az

emelet között jól megoszthatóvá váltak. Csak kisebb társasági rendeltetés csoportnál találunk példát a vele egy szinten elhelyezett nemenként szétválasztott, kettős tulajdonosi lakosztályra. Egész kis alapterületre korlátozódó funkcionális program és kétnemű földszinti lakosztály igénye esetén viszont a társasági rendeltetések egy része került szükségszerűen az emeletre. Mindezeket figyelembe véve az 1850-es évektől a főúri lakóhelyek első emelete visszanyerte a korábban hazánkban csak a XVIII. század első felében tapasztalható jelentőségét, s ezzel a belső térkompozíció feltárásának reprezentatív igényét is.

A földszinti monumentális közösségi rendeltetésű térsor vagy csoport és az emelet együttes reprezentatív feltárásának igénye a földszinti előcsarnokok mellé az emeletre vezető lépcsőház elhelyezését és kapcsolását igényelte. A reprezentatív téralakítás alakulásának következő állomásában az előcsarnok az 1870-es évektől galériássá vált, így létesítve vizuális és fizikai kapcsolatot az emeleti előcsarnokkal. A fölépcsőház rendszerint e galériás csarnokok mellett állt, azokkal egyre intenzívebb összenyitás révén a két tér végül áthatott (egyesült), s a lépcső a központi elhelyezkedésű galériás csarnoktérbe került.

A reprezentatív közlekedési (köz)pont köré funkcionálisan elosztott – a háromtraktusos centrális elrendezés – társasági és lakórendeltetések sora összefogott épületkompozíció létrejöttét eredményezte, amely, mint jellegzetes és kiemelkedően fontos téralakítási és funkciószervezési jelenség az 1850-es évektől terjed el, de összetettebb változatai 1880 után maradtak fent. Kialakulásukat és széleskörű hazai elterjedésüket a vázolt átalakulási vonal két jelentős eredménye tette lehetővé. Az első a monumentális közösségi rendeltetésű könyvtengelyes elhelyezésének gyakorlata az 1850-es évektől, másik, pedig a belső traktus kellő megvilágítását biztosító felülvilágító alkalmazása reprezentatív célokra az 1860-as évektől.

A felülvilágítók jelentősége a korszak centrális épületkompozícióiban nem volt olyan nagy, mint amilyen a felülvilágítás alkalmazásában rejlő új lehetőségek maximális kihasználásával lehetett volna, így hazánkban még a későbbi központi helyzetű csarnokok is létesültek egyoldali bevilágítással.

A centrális tér- és rendeltetéskompozíciók jelentősége nem a felülvilágítók alkalmazásának technikatörténetében, hanem a belső tér utolsó funkcionális megújításában rejlik, mivel a galériás, központi elhelyezkedésű és a fölépcsőt is magában foglaló csarnoktér ebben az épületstruktúrában jelent meg és érlelődött ki. Az 1850 és az 1880-as évek között elsősorban forgalomelosztó és -vezető [explicit] szereppel, esetenként vendégfogadó funkcióval létesült, amely az 1890-es évektől társasági rendeltetésekkel (szalon, biliárd, dohányzó) tagolódott, s kialakult a többfunkciós hall, mely [implicit] közlekedőként funkcionális jelentőségében és téralakítási hangsúlyában a korabeli nagyszalonnal vetekedett. A hall a főúri lakóhelyek olyan új forgalomvezető, -elosztó szerepű tere volt, amely térszervező erejével lehetővé tette a centrum köré sorolt térrendszer társasági funkcióinak lineárisá tételét, ezzel, pedig a kapcsolódó terek additív csoportosításának és kötetlenebb alakításának nagyvonalú hatású megvalósítását kisebb épületlépték esetén is. Egyszóval a hall feloldotta a galériás előcsarnok és az aula segítségével keletkező központ körüli térsorolásnak a monumentalitás igényével szembeni korlátait, s idomulni volt képes a hagyományos kétraktusos elrendezéshez is. A hall elsősorban funkcionális tartalmában különbözött a galériás előcsarnoktól és az aulától, mint megjelenési formáktól, annak ellenére, hogy építészeti kialakításuk – lépcsőházzal, galériatérrel áthatva – esetenként hasonló is lehetett.

7. tézis: funkcionális elemek és kompozíció egy épületen belüli változása.

Az egymást követő háztartás-korszakok sorában felismerhető rendeltetésváltozások a meglévő épület keretein belül, jelentősebb átalakítások nélkül valósultak meg, amíg a funkcióváltozások általában részleges vagy teljes átalakítással jártak.

A XVIII–XIX. században, a szokásos építészeti beavatkozásokból (átalakítás, toldás, bővítés stb.) következő funkcionális változások közül a rendeltetések elosztását a korábbi épületmaghoz kapcsolt új egységekkel additív módon, lineárisan növelt elrendezés jellemezte. Az egy, általában vertikális forgalmi pont (fogat) köré szervezett központos additív telepítés újításnak, és a XVIII. század utolsó harmadától korszerűbb és elterjedtebb megoldásnak számított, még akkor is, ha bővítési lehetőségei korlátozottak voltak, így vegyes, összetett elrendezések megvalósítását eredményezte.

A térben és időben kibontakozó rendeltetések különböző egységei jellegüket a tulajdonosváltások és átalakítások történeti folyamatában, meghatározóan a tulajdonosi lakóterületek és ezek rendeltetésbeli kapcsolatainak vonatkozásában őrizték meg. A társasági, lakó és technológiai rendeltetésű funkciók, valamint beosztásuk alakulása az előzmények nélküli, új építkezések törekvéseivel volt azonos. A tulajdonosi lakosztályokat feltáró társasági rendeltetések itt is bővültek és specializálódtak, s az ide integrálódott elemek helyébe többnyire kiszolgáló rendeltetések kerültek. A technológiai rendeltetések általában kiszorultak a főépületből, s ezek helyére is további kiszolgáló funkciók – személyzeti szállások stb. – kerültek. A belső funkcionális átrendeződés a központi épületrészek reprezentációját és a perifériális részek kiszolgáló karakterét erősítette, a korszakra jellemző „tiszta” funkcionális elkülönítés jegyében.

4. A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK GYAKORLATI HASZNOSÍTHATÓSÁGA

Az értekezés tudományos eredményeként a főúri lakóhelyek kulturális örökségvédelemének XXI. századi elméletében és gyakorlatában a történeti és a mai rendeltetések funkcionális jellegazonosságára való törekvés, mint történeti épületek és a műemlék-hasznosítások elemzésének kritikai szempontja volna alkalmazható. Ehhez a főúri lakóhelyek történeti rendeltetésének változását és jellegzetességeit, funkcionális hagyományait, valamint a korabeli téralakítással való szerves összefüggéseit örökségi értéként kell elfogadni.

A doktori értekezésben szereplő, történeti rendeltetések térbeli elrendezését megvalósító digitális modell lehetősége, hogy egy módszert mutasson, mellyel ez az eszmei – immateriális – érték láttathatóvá és elemezhetővé válik. A módszer alkalmazható a történeti lakóhelyek tér- és funkcionális fejlődésének (változásának) bemutatására, az általánosságokon túlmutató építészeti következtetések levonására, illetve a különböző épületfajták (kastély, palota, villa) részletes funkcionális elemzésén keresztül kimutatja a történeti épület különböző területein a funkcionális jelleg állandóságát vagy épp változását. Mivel ez alapvető hatással lehet a műemlék-helyreállítás hasznosítási programjára, a modell ennek – vagy létező használat – utólagos (kritikai) értékelésére, az értékén aluli hasznosítás felülbíráására is alkalmas.

A főúri lakóhelyek rehabilitációjának XXI. századi lehetősége a komplex művelődéstörténeti együttesben történő életmód-bemutatás. Ennek, ismerve az épületállomány sorsát és állapotát, kizárólagos lehetősége az értékpótlás, egyetlen eszköze a tudományos rekonstrukció lehet.

5. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

1. FEKETE Csaba József: Múlt • Jelen • Jövő – A mosdói őrgróf Pallavicini-kastély története. In: A Somogy Megyei Tüdő-és Szívkörház Mosdós fél évszázada 1949-1999. Szerk.: GYURKOVITS Kálmán. Mosdós, 1999. 88-96. p.
2. FEKETE Csaba József: Korok és stílusok. In: Építőművészet Magyarországon. Szerk.: FÖLDES László. Budapest, Kossuth Kiadó, 2000. (CD-RÓM)
3. FEKETE Csaba: A történeti kastélyok integrált védelme Magyarországon. In: Művelődés. LIV. évf. (2001) 4.sz. 6-8. p. (Kolozsvár)
4. FEKETE Csaba: Történetiség és komfort az ezredforduló kastélyszállóiban. In: Tusnad 2003. Történeti épületek felújításának kompatibilitás-kérdései. Tusnad, 2003. 90-93. p. (Előketet és CD-ROM)
5. FEKETE J. Csaba: Schlossideal um die Jahrhundertwende. In: Bulletin. 2004. 27-38. p.
6. FEKETE J. Csaba: Főúri lakóhelyek reprezentatív térrendszerének fejlődése a XIX. század második felében. In: Építés-Építészettudomány. XXXIII. Köt. (2005) 1-2. sz. 45-81. p.
7. FEKETE J. Csaba: A magyarországi barokk kastélyok reprezentatív térrendszerének megújítása 1750 és 1840 között. In: Építés-Építészettudomány. XXXIV. köt. (2006) 1-2. sz. 57-85. p.
8. FEKETE J. Csaba: Egy európai királyi udvar történeti funkcionális rekonstrukciója – a budai királyi palota reprezentatív társasági rendeltetései és Habsburg-lakosztályai. In: Architectura Hungariae. Műemlékvédelem. 8. évf. (2006) 1. sz. (<http://arch.et.bme.hu/muemlk29.html>)
9. FEKETE J. Csaba: „Csendkert” – Majk historikus funkcióegyüttesének rekonstrukciója. In: Műemlékvédelem. L. évf. (2006) 6. sz. 346-361. p.
10. KRÄHLING János, HALMOS Balázs, FEKETE J. Csaba: A fertői marionettszínház új értelmezése – az épületkutatás („Bauforschung”) és alakhű felmérés mint kutatási módszer alkalmazásával. In: Építés-Építészettudomány. XXXIV. köt. (2006) 1-2. sz. 6-55. p.